

Helytörténeti munkát forgatva, ismételten fölmerül a kérdés, vajon eredményei mennyire mutatnak túl a hely szorosabb értelemben vett határain, hiszen igazi értéke akkor van, ha a régió és az ország történetének ismeretét gyarapítja. Mácza Mihály kötete mind a helység, Komárom országos történelemben játszott szerepe, mind a szerző igényes kutató munkája okán messze túlmutat a helytörténet határain.

Ismertetésünk befejezéséül hadd mutassunk rá arra, hogy az ábrázolt eseményekben visszatérően fölbukkantak helyi áldozatkészségen alapuló kezdeményezések. Mint fent utaltunk rá, a kötet tematikája jelentős arányban a kisebbségi magyar művelődéshez és közéletéhez kapcsolódik, így különösen fontos ez a tényező. Ennek fényében említjük meg, hogy a megjelenést a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala mellett a Komáromi Közgyűjteményi Közalapítvány, Komárom Város Önkormányzata és egy magánszemély, Tóth Zoltán támogatta, valamint ahogyan a címléírásban olvasható, a Pro Museum - Társulás a Komáromi Múzeumi Tevékenység Támogatásáért adta ki.

Kovács Imre: Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon. MTA TKI – Debreceni Egyetemi Kiadó. Budapest, 2016. 177 oldal

Horváth Gergely Krisztián

Ritka csillagállás egy több évtizede aktív kutató pályáján, amikor egy épp lezárt kutatás eredményei belesimulnak a hosszabb távú, ciklikusnak, illetve strukturális meghatározottságúnak tekinthető folyamatokba. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Kovács könyve egy olyan pillanatban született, amikor több, Braudel-i értelemben vett idősíki mozgása összeér. Mint ismeretes, Braudel megkülönbözteti az események, majd a ciklusok-konjunktúrák idejét – utóbbit a társadalomtörténet számára kiemelt jelentőségű idősíki –, végül a strukturális idő látszólag mozdulatlan, alig észrevehető, lassú változásokat eredményező századokon áthullámzó mozgását. A hazai földviszonyok jelenbeli kutatója – s számomra ez Kovács Imre kötetének legfőbb tanulsága –, amikor recens jelenségek „hangkavalkádját” vizsgálja, akkor – maradva a zenei hasonlatnál – eközben egy lezáruló ciklus átszűrődő záróakkordjaira is felfigyel, észrevéve, hogy e taktusok egy századok óta pergő partitúrába is illeszkednek. A hazai földbirtokszerkezet története értelmezhető az újra és újra meglóduló birtokcentralizációs hullámok történeteként is.

Érdemes röviden felvillantani az elmúlt két évszázad földtulajdonlásának domináns tendenciáit, mert így jobban előtűnik a rendszerváltozás utáni időszak tétje. A 18. század végétől, de legkésőbb a napóleoni háborúk időszakától – nagy regionális eltérésekkel ugyan – kimutatható a polgárosodó, lehetőségeit a piaci rések figyelembe véve alakító jobbágy típusa. A rendi jogi jobbágy 1848-ban egy csapásra tulajdonossá, szabad paraszttá lett. A későbbi, föld körüli feszültségeket mindazonáltal jelzi, hogy az akkori kilencmilliós népességen belül a telkes jobbágyok száma csak kb. félmillió főt tett ki, legnagyobbreszt fél telek alatti töredékkel. Az ismert elszegényedési tendenciák ellenére meg kell jegyezni, hogy az 1848-at követő száz év a parasztság tulajdonképpeni korszaka a hazai társadalomtörténetben, amelyet ha mai szemmel irreálisnak tűnő önkizsákmányolással is, de tömeges gyarapodási, majd – nem siker nélküli – polgárosodási törekvések jellemeznek. Előtte és utána is politikai akadályok tornyosultak a boldogulás előtt. Az 1948-ban meghirdetett kollektivizálás s rákövetkező hullámai nemcsak az állami beavatkozás kiterjedtségében és intenzitásában, hanem – előbbiekből következően – következményeikben is különböztek a korábbi időszakoktól. Az 1967-ben formálisan is államosított szövetkezeti földekkel az állami földtulajdon aránya 95% körül mozgott. A nagyüzemi gazdálkodás eközben ugyan termelékenyebbé tette a mezőgazdasági termelést (érdemes lenne ezt a

teljesítményt egyszer a horribilis mértékű műtrágya-felhasználás negatív externáliáinak figyelembe vételével is mérlegre tenni). De közben szétzilálta a vidéki társadalom lokális normarendszereit, felborította a nemi szerepek addig meghatározó munkamegosztási formáit, kényszermobilitásra s ezáltal a faluhoz kötődő létformák feladására ösztönzött. Valamint ami a legfontosabb: azonnali visszacsatlósként, már 1962-től egy olyan demográfiai válságot vetített előre, ami húsz évre rá a felszínen is láthatóvá lett, s azóta is akut probléma.

A rendszerváltozás tétje a vidéki társadalom számára az volt, vajon sikerül-e valamiképpen helyrehozni a társadalomszövet felfoszlott részeit. Optimizmusra adtak okot az 1980-as évek szociológiai kutatásai, egyrészt a Juhász Pál és Szelényi Iván nevéhez köthető megszakított polgárosodás jelensége. Másrészt a Kovách Imre által empirikusan kimutatott adat: az 1980-as években még 200 ezer, a farmer életformára potenciálisan alkalmas gazdaságról. A kötet lényegében innen indul, s voltaképpen mint kudarc történet veszi végig az elmúlt negyedszázad azon epizódjait, amelyek a jelenlegi, a hazai viszonyok között soha nem tapasztalt földkoncentrációhoz vezettek.

Kovács Imre 1980-as évek elején indult pályáján mindenkor kiemelt helyen szerepelt az agrártársadalom rétegződésének vizsgálata, ami 1990 után kiegészült az elitek vizsgálatával. E könyvben ez a két szál is összeér. A kötet a bevezetőt követően négy nagyobb fejezetből áll, majd az összegzés zárja. A négy fejezet négy kutatási irányt is jelent. Először a földtulajdon-szerkezetet és a földhasználatot járja körbe, ahol már a címben megjelenő fogalomhasználat is üzenetértékű, tudni illik már a használó is erőforrás-monopóliummal bír, így a tulajdonjog kérdése nem elsődleges kutatási probléma. Másodsorban a földhasználatban végbement koncentrációs folyamatok kerülnek sorra, majd a területi mintázatokban kiütköző regionális eltérések. Az elemzést a földhasználók szociológiai karakterének megrajzolása zárja. A kötet két kutatás (a Kovács Katalin nevével fémjelzett *Földből élők és Integráció és dezintegráció a magyar társadalomban*) alapján, továbbá a területalapú kifizetések (az úgynevezett SAPS támogatási adatok) 2014. évi nyilvántartása segítségével térképezi fel a jelenkori magyar földbirtokszerkezetet. A kutatásban Csurgó Bernadett, Megyesi Boldizsár és Hegedűs Réka voltak a szerző közvetlen munkatársai.

A rendszerváltozás első éveivel az újrakezdés reménye társult. Más kérdés, hogy a társadalom nem olyan, mint a szárazdombokból ismét vízre bocsátott hajó, amely onnan folytatja, ráadásul feljavított állapotban, mint ahol az útját abba hagyta. A kárpótlás anomáliái ismertek, itt csak annyit jegyeznek meg minden radikális társadalomjobbító politika tanulságaként, hogy a korábbi, kedvezőtlenebb helyzet, azáltal, hogy kereteit, a benne kínálkozó lehetőségeket az uraltak már ismerik, idővel nagyobb mozgásteret s nem utolsósorban biztonságot jelent, mint az ismeretlen veszélyekkel teli szabadság. A tsz-világ nem volt hatékony, de már megszokott, bejáratott boldogulási stratégiák épültek rá. Az 1990 után beköszöntött szabadság a gazdaságban elsősorban az erősek szabadságát jelentette. A tsz-ekbe összeterelt, s az ottani munkaszervezetbe szocializálódott agrárnépességnek sem tudása, sem kapcsolatai, sem anyagi tőkéje nem volt az újrakezdéshez. Korát tekintve ráadásul közelebb állt a nyugdíjhoz, ha már éppen nem a hatvanas éveit taposta. Történelmi távlatban, az 1850 utáni kihívások és az 1990 utáni piacnyitás társadalmi következményei nagy hasonlóságot mutatnak.

Az 1990-es évek kudarcá utólag már nem meglepő (a politika rossz döntésein – és nem egyszer: cinizmusán – túl): naivitás volt azt gondolni, hogy a kollektivizálás által elindított, majd felgyorsult társadalmi és demográfiai válságot a falvakban maradtak és a városokból visszatérők, mint régi-új gazdák megfordítják. Ismert, ennek épp az ellenkezője történt. A régi munkahelyek megszüntetése, és az induló családi gazdaságok küszködése mellett az Antall-kormány által felszámolni kívánt régi tsz-elit gazdasági befolyása nemhogy töretlen maradt, de a kárpótlás következtében megerősödött.

A kötet az olvasó várakozásainak megfelelően, egy sor fontos megállapítást tesz. 1945 és 2014 között folyamatosan csökkent Magyarországon a művelt földterület, hozzávetőleg 2,15 millió hektárral. A küszöbön álló globális ökológiai és élelmezési válság miatt elsőrendű feladat lenne ennek megállítása.

A szocialista nagyüzemek kárpótlásos és vagyonjegyes privatizációja a régi, tsz-ekhez kötődő agrárelit tulajdonosi helyzetbe kerülését hozta. Az 1990-es évek közepén a kisüzemek a földek 40–50%-át használták, viszont a kisbirtok átlagos területe ekkoriban csak 1 hektár körül alakult, messze az életképességi határ alatt. A kárpótlást követően három szakaszban jött létre a földkoncentráció mai szintje. Az 1995–2004 közötti időszak a talpon maradt családi vállalkozások és a nagyüzemek erősödésével jellemezhető, jobbára területigényes szemestermény és ipari növénytermeléssel. Ugyanekkor megjelentek a földre aspiráló, a szerző által a „politikai kliensnek” nevezett csoportok. A 2004 és 2010 közötti évek a kisgazdaságok további visszaszorulását hozták, miközben megjelentek a más szektorból érkező nagybefektetők is. Az elmúlt hat évben tovább csökkent a kisgazdaságok részesedése, ugyanakkor a tulajdonra váltott állami földbérletek a földek további koncentrációját idézték elő. Számszerűsítve az eddigieket: 2007-re már az 50 hektár feletti birtokok adták a gazdaságok területének 80%-át, s míg 1992-ben 1,4 millió egyéni gazdálkodót tartottak nyilván, 2013-ra számuk kb. 450 ezerre csökkent. A földkoncentráció léptékét még jobban megragadhatóvá teszi, ha az területarányosan kerül kimutatásra. 2010-ben a magyarországi mezőgazdasági terület „háromnegyede [...] 13.830 szervezet és egyéni gazdaság, azaz az összes termelőegység alig több mint 2,5 százalékának használatában volt.” (39.) 2013–14-ben az 1229 gazdasági szervezet művelésében álló 500 hektár feletti birtokok csoportja a földterület 34%-a felett rendelkezett.

Komoly módszertani kihívás a gazdasági társaságok csoportjának becserkészése. A statisztika által különállónak vett birtokok sokszor ugyanarra a címre vannak bejegyezve. Az integrált termelés esetében hasonló a probléma: az üzemszerűen és funkcionálisan összekapcsolódó gazdaságokat nem egy egységként kezeli a statisztika, a koncentráció valódi mértéke rejtve marad. (A kötetben négy család érdekeltségéről közzétett ábra jól érzékelteti ezt.)

Kovács szembesülve a statisztikai adatok torzításával, a földkoncentráció mértékét teljesen más forrásbázison térképezte fel. A legutóbbi időkhöz online hozzáférhető volt az EU egységes területalapú támogatásainak listája, s tekintve, hogy a hektáronkénti támogatás összege adott, a földhasználó neve mellett szereplő összegből a birtok területe már könnyen visszaosztható. 2014-ben 180 ezer ügyfél közel 5 millió hektár után igényelt támogatást. Az egy címre bejelentett földeket összevonva, valamennyi birtokkategóriában sokat tisztul a kép, s még inkább láthatóvá lett a koncentráció foka. Legkésőbb ezen a ponton a szociológus szembesül a fogalomhasználat problémájával. Kik is ezek az emberek, milyen kategorizálás mentén lehet a birtokostársadalom belső rétegződését feltárni? A nagybirtokosok, mint hagyományos elnevezés nem pontos, mert van, ahol már 300 hektár nagynak számít, máshol bevett az 1000 hektáros kategória, s akkor még ott a másik véglet, az akár több tízezer hektáros, kereszttulajdonlamos és integrált gazdaságok. Az agrárelitnek a Kádár-korral való kontinuitását jelzi, hogy a legnagyobb 1283 gazdaság használói között a volt szövetkezeti/állami gazdasági háttérük aránya 60–70 százalék.

A konklúziók ezek után bár nem meglepőek, mégis erősen elgondolkodtatók. A magyar birtokszerkezet nemzetközi kitekintésben példátlan koncentrációjáról ismerkszik meg, bár másutt is akad példa arra, hogy a jelenlegi birtokszerkezeten átít a történeti örökség (Cseh-, Észtország, Szlovákia, Portugália). A földkoncentráció 2014-ben erőteljesebb, mint 1935-ben: „az 500 hektár felett gazdaságok tulajdonosai és irányítói együttesen több föld használata felett rendelkeznek, mint annak idején a

feudális eredetű nagybirtokok urai” (116.) Bár a nagyüzem vs. kisüzem dichotómiája s ennek révén a még Tóth Tibor bevezette vegyesüzemi gazdaság fogalma továbbra is releváns felosztási alapot képez, még soha nem volt ennyire domináns a nagyüzem, mint ma. A regionális sajátosságokat a szerző és kutatócsoportjának kilenc mikrokörzetben végzett mélyfúrásai szépen megvilágítják. A megyék szerinti területi koncentráció tekintve visszaállt a Dunántúl régi nagybirtokszerkezete (vö. 98. o. térkép). Az elmúlt két évtized fontos fejleménye, hogy bármely földhasználó kategóriát is vesszük, az iskolai végzettség növekvő jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Végleg le kell számolni a tanulatlan paraszt ránk hagyományozódott sztereotip víziójával. Aki viszont kipörgött az agrártársadalmi munkamegosztásból, az végleg elszegényedett.

Kovács Imre kötete fontos munka, elsőként ad részletes képet az elmúlt negyedszázad földforgalmi változásainak társadalmi vetületéről, különös tekintettel a birtokkoncentrációra. Adatai, következtetései, térképei nemcsak a szűkebb agrárérdeklődésű szakközönség, de a társadalomtudományos oktatás számára megkerülhetetlenek.

Csoma Zsigmond: Én kis kertem kerteltem... Paraszti virágkultúra Magyarországon. Agroinform Kiadó és Nyomda. Budapest, 2015. 258 p.

S. Lackovits Emőke

A Szerző célja az volt, hogy a magyar nyelvterületen a kertművelésnek azokat a jellemzőit mutassa be történeti-levéltári, recens adatok alapján, amelyek a paraszti virágoskert kultúra kialakulásáról, jellemzőiről átfogó képet adnak, rámutatva arra a folyamatra, amelynek során a kolostori és az udvarházak kertkultúrájának hatására megszületett az önálló sajátosságokkal rendelkező paraszti virágoskert kultúra. Mindezeket túl rávilágít a néptanítók és lelkészek végezte felbecsülhetetlen értékű ismeretterjesztésre a paraszti virágkultusz kibontakozásában, elterjedésében, megszilárdulásában.

A kötetet olvasva egyértelművé válik, hogy a virágkultúra elválaszthatatlan a teljes kertkultúrától, a fűszeres, a veteményes kerttől, ami a korai kolostori és udvarházak kertjein túl később a paraszti kerteket is jellemezte. Kimondhatjuk, hogy a kötet a magyar kertkultúra monográfiája, amelyben fő szerepet a virágoskertek kaptak, tekintettel kevésbé feltárt voltukra. Áttekintve a kertgazdálkodással kapcsolatos irodalom döntő részét, a Szerző joggal állapította meg, hogy a kutatók kevés figyelmet fordítottak a virágoskertekre és ezeknek a népi művelődésben játszott szerepére. Azonban megjegyezzük, hogy a teljes szakirodalom áttekintése szinte lehetetlen. Hiszen a különböző falumonográfiák, a kevésbé ismert periodikákban megjelent tanulmányok is tartalmaznak adatokat a virágoskertekre, amelyek kissé jobban árnyalják a gazdagnak így sem mondható képet.

Olyan óriási adatmennyiséget kezelt a Szerző, amely feltétlenül jobban áttekinthető lenne a nagy témakörökön belül tájegységekre lebontott résztematikával, megszüntetve ezzel azt az aránytalanságot, amely az erdélyi adatok sokaságát és a magyar nyelvterület más tájainak ehhez képest szerényebb képviselését jelenti.

A könyv tizennyolc nagy fejezetből áll, amelyeket rövidebb alfejezetek tagolnak. A kötet végén bő irodalomjegyzék található. A munkát hét egységben tekintem át.

I. A Kárpát-medence településszerkezete és a virágoskertek elhelyezkedése címmel részben a Szerző, a településszerkezet, a telekelrendezés és a virágoskertek elhelyezkedésének összefüggéseit vizsgálta, ami a kertekben ültetendő virágok fajtáit, a virágoskertek alakját egyaránt meghatározta. A településszerkezethez alkalmazkodó telekelrendezés és ezzel összefüggésben a virágoskertek jellegzetes utcaképet jelentettek, ami a tanyáknál is megfigyelhető. Bár külön fejezetként szerepel, ámde